

Ігнат'єва С. Є.,

Полтавський національний університет імені В. Г. Короленка

АКСІОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ "ЧОРНИЙ-БІЛИЙ" В УКРАЇНСЬКОМУ ЩОДЕННИКОВОМУ ДИСКУРСІ

Уточнено та конкретизовано наукові уявлення про аксіологічну модель як особливу форму пізнавальної діяльності людини, репрезентовано мовну модель "чорний-білий", проаналізовано її місце та функції у культурній парадигмі й аксіосфері українського етносу, визначено особливості мовного вираження і роль організованої моделі в змістовій організації українського щоденникового дискурсу.

Ключові слова: аксіологічна модель, моделювання, кольорова картина світу, колоратив, авторське мікрополе, конотація.

Уточнены и конкретизированы научные представления об аксиологической модели как особенной форме познавательной деятельности человека. Репрезентировано языковую модель "чорный-белый", проанализировано ее место и функции в культурной парадигме и аксиосфере украинского этноса, определены особенности языкового выражения и роль организованной модели в содержательной организации украинского дневникового дискурса.

Ключевые слова: аксиологическая модель, моделирование, цветовая картина мира, колоратив, авторское микрополе, коннотация.

There were clarified and specified scientific knowledge of the axiological model as a special form of human cognitive activity. There was also represented the Language model of the "black and white", reviewed its position and function in cultural paradigm and aksiosphere Ukrainian ethnos, defined the features of linguistic expression and the role of organized content organization model in the Ukrainian diary discourse.

Keywords: axiological model, modeling, color picture of the world, kolorativ, author microfield, connotation.

У житті дві фарби – біла і чорна. День і ніч.

Все інше – людська фантазія

(Петро Сорока)

Найбільш представлено й різноманітною у масиві українського щоденникового дискурсу (УЩД) є сфера сенсорних, зокрема кольорових відчуттів. Передусім вона опосередковує оцінку опозицію позитивного, пов'язаного зі світлим, радісним баченням світу, і негативного – чорного, сірого, брудного. Дослідження ЩД у цьому аспекті є актуальним, оскільки дозволяє досягнути художню самотність автора, його індивідуальну манеру викладу інформації, що презентується через створену ним колористичну картину світу.

Об'єктом нашої уваги у контексті поставленої проблеми є український щоденниковий дискурс. Відтак метою статті є дослідження та узагальнення різних аспектів організації аксіологічної моделі "чорний-білий" в УЩД, яка репрезентується через колористичний контраст. Організуючи цю аксіологічну модель, простежимо гармонію колористичних контрастів – білого як синоніму чистоти та його антиподу – чорного.

Найчастіше у контрастні стосунки вступають колоративи "чорний – білий". Колір становить психологічний феномен, є джерелом емоційних переживань як адресата, так і адресанта: "**Біле** вивільнює видимий світ, **чорне** – невидимий. Уже мої очі занурені в **чорне**. Все менше мене хвилює **білий** світ" [7, с. 148]. Одночасно колір виконує комунікативну функцію – передачу градаційної ознаки. Колорознавство тісно пов'язане зі соціальною й етнічною традиціями. Кольорова картина світу існує у межах певної мовної спільноти і зрозуміти повною мірою її можна лише у процесі категоріального членування, яке характерне для певної соціальної й національної групи. На думку Е.Фромма, "Людина схильна до руху назад і вперед, говорячи інакше, вона містить у собі добро і зло. Коли ці схильності урівноважені, людина може вибирати між альтернативами, що детерміновані загальною ситуацією, в якій вона знаходиться. Однак у разі, якщо її серце стало жорстоким настільки, що її схильності більше не врівноважені, людина позбавлена свободи вибору" [9, с. 10]. Колороназви "чорний" і "білий", закріплені в українській народній культурі, функціонально значущі для християнської традиції, займають особливе місце в концептуальній картині світу. Організована аксіологічна модель "чорний-білий" в українському щоденниковому дискурсі становить новизну пропонованої розвідки.

В основу моделювання, яке більшість науковців тлумачить як "добудовування образу, картина світу на основі відомих для суб'єкта параметрів в умовах низької поінформованості, або в умовах неповної образності" можуть слугувати різні критерії [5, с. 145]. Зважаючи на те, що кожне дослідження комунікативного процесу враховує "формулу" Г. Лассвелла "Who says what to whom in which channel with what effect?" ("Хто повідомляє? Що саме? Якими каналами? Кому? З яким ефектом"), у процесі моделювання ідеальним було б оцінити кожен її елемент, який у свою чергу, є окремою галуззю комунікаційного процесу. На думку вітчизняного мовознавця О.О. Селіванової, "моделлю є будь-яка система, що має мисленнєве представлення, матеріально реалізується і здатна заміщати об'єкт дослідження так, щоб його вивчення надало нову інформацію про цей об'єкт" [6, с. 467]. Ю. Апресян розглядає термін моделювання як алгоритм дослідження, що відображає процедури аналізу лінгвістичних явищ. Вітчизняна мовознавець С. Карпіловська виокремлює вісім типів лінгвістичних моделей: а) статичні, структурні, класифікаторні, таксономічні; б) динамічні, функціональні, процесуальні; в) мовні; г) мовленнєві; г) індуктивні (аналітичні); д) дедуктивні (синтетичні, породжувальні); е) гіпотетичні (евристичні); є) відтворювальні (конструювальні, імітаційні).

Кольороназва антропоцентрична та аксіологічна за своєю природою, оскільки це завжди оцінка об'єкта з погляду кольору, який багатий своїми відтінками. Досить висока частотність використання слів зі значенням *чорний*

пояснюється його полісемантичністю, багатством синонімічних і антонімічних відношень. У “Великому тлумачному словнику української мови” подано тринадцять значень лексеми чорний, *-а, -е*. 1. Кольору сажі, вугілля найтемніший; *прот.* Білий. 2. Темний, темніший порівняно зі звичайним кольором. // Не осяяний світлом, темний. // непроглядний, густий, темний (про хмару, дим, воду і т. ін.). 3. Брудний, покритий брудом, сажею, кіптявою і т.ін.. 4. Непрофесійний, підсобний, важкий фізично, часто пов’язаний з виробничим брудом, пилом тощо (про роботу, працю). 5. Не головний, не парадний, призначений для щоденних потреб (про вхід, приміщення і т.ін.). 6. *стец.* Необроблений чи оброблений частково, начорно. 7. *заст.* Який належить до нижчих верств суспільства, до трудового народу; простонародний; 8. Тяжкий, безпросвітний, безрадісний. // Пов’язаний з труднощами, незгодами (про час) // Згубний, виснажливий (про хворобу); 9. *перен.* Власт. злісній, низькій, підступній людині. 10. *перен.* Вкрай ворожий, реакційний. 11. *перен.* Який не викликає схвалення; поганий, негативний, ганебний. 12. Уживається як складова деяких ботанічних, зоологічних, технічних, хімічних та інших назв, термінів. 13. *заст.* За упередженнями уявленнями – чарівницький, чаклунський, пов’язаний з нечистою силою [1, с. 1381].

В УЩД колоратив чорного – не лише позначення конкретного кольору – кольору сажі, вугілля, але це й таке поняття, яке не має кольору, не визначається за кольором, темне. У кольоровій картині світу ЩД чорний колір – це насамперед український чорнозем, родючі українські землі: “**Чорна** заволочена земля, видно, підготована до якогось посіву” [4, (3, с. 53)]; “**Як із чорної землі** виростає квітка троянди з найніжнішими пелюстками, так із **чорної землі** народу народжується Павло Тичина, або Катерина Білокур” [3, (2, с. 131)]. Досить активно вживається лексема чорний під час опису картин природи, зокрема під час зливи: “*Єгиптяни (ні шумерійці) писали так: “З горизонту небес піднялась чорна хмара, закрила, все світле стало темним”* [2, (1, с. 381)]; “**Чорний ліс** повен шуму, **чорне небо**, повне хмар ... *Деся за лісом місто, воно загравно підсвітило хмари – і це тільки посилює апокаліптичну похмурість всього”* [2, (1, с. 344)]. Також ця лексема уможливує посилення натурального кольору побаченого: **Чорні дзеркала озер лісових**. *Вода в них настояна на листі осінньому* [2, (1, с. 365)]; *Дядько розкарячився над корзиною, обшитою рядном. Смаглий, аж чорний. В піджаці чорному ...* [2, (1, с. 400)]. У цьому випадкові оповідач контрастно представляє чорний ліс, чорне небо і місто, яке загравно підсвітлює хмари чи колір водяного дзеркала озера. За допомогою епітетів *зловісний, похмурий*, автор підсилює негативний вплив чорного кольору, загрозу зверху: *Серед раю, серед весни димить чорними димами ГРЕС і чорні гори вугілля осуваються аж на дорогу ...* [3, (2, с. 217)]. Пейзаж відображає переживання оповідача, його настрої. У семантиці назв чорного кольору, які вживаються в УЩД, віддзеркалюються архетипові значення чорної барви, яка є одним з найдавніших міфів, виділених людиною. Як правило, колірні семи цих назв супроводжуються негативними емотивно-оцінними значеннями. Досить активно чорний колір асоціюється зі смертю, що знаходить вираження у таких метафоричних образах, як “**чорний, непрощений – злочин сталінізми.**” [4, (3, с. 246)]; “**чорний день історії!**” [4, (3, с. 370)]; “заполярні **чорні морози ...**” [4, (3, с. 224)]; *Привиди чорних часів ... Тіні історії ...* [4, (3, с. 230)] тощо. Пейоративне значення прикметника чорний використовується при створенні художніх образів, наповнених соціальним змістом: *Заганяла ножа чорна ватченківська мафія заганяла ножа народові в саме серце. І хіба ж не лютують нищителі ще й сьогодні?..* [4, (3, с. 152)]; *Душа його залита жовчю, отрутою чорних заздростів* [4, (3, с. 94)]; *Можна б зневірится у здатності людини розвиватись і вдосконалюватись, можна впасти в чорний відчай, дивлячись на таке сусідство краси і потворності, гуманності і зла ...* [2, (1, с. 315)]; “*І чорна заздрість ходить з косою по літературному Києву – як чума*” [4, (3, с. 61)]. Чорний набуває конотативного значення. Активно автор ЩД використовує чорний колір у переносному значенні, втрачаючи значення кольорове: **Чорний песимізм** [2, (1, с. 9)]; **Чорні дні** [2, (1, с. 10)]; **Тяжкий чорний рік (високосний)** [2, (1, с. 207)]; **Чорні години** [2, (1, с. 229)]; **Ми чорні** [2, (1, с. 233)]; **Чорна буря** [2, (1, с. 251)]; **Чорне мовчазне поле** [2, (1, с. 276)]; **чорний хаос** [2, (1, с. 276)]; **чорний ринок** [4, (3, с. 65)].

Чорний колір супроводжується емоційно-експресивним нашаруванням, пов’язаними з емоціями суму, скорботи, печалі, безрадісності, тяжкої, чорної години: “*Потім – через кілька днів – у вагонах телячих, де нас напхом напхано, стоїмо впритул один до одного, чорна спека, задихаємось, слабші, зомлівши, падають на підлогу ...*” [4, (3, с. 180)]; “*Але найдальша, мабуть, була ота солдатська дорога, що починалась 22 червня чорного 1941 року ...*” [2, (1, с. 380)]. А ще чорний – темний, важкий колір, який різко знижує настрої: “*Панораму чорних вулканів-пірамід оживлюють дими, кудлаті, рухливі, розвітрені ...*” [2, (1, с. 320)]; “*Чорні грудневі дерева в світлих краплинах, в перлинах дощових ...*” [2, (1, с. 263)].

Для українців чорний колір – це ще й невимовне горе, смуток: “**Чорне мовчазне поле** (тільки птахи де-не-де) рваних, шматованих тисячотонних брил ... *А під хаосом цим чорним, похмурим, під брилами каміння вулканічного поховане ціле село і школа, а над хаосом знов сліпуче сонце і де-не-де пробиваються між брилами зелені деревця, молоді криптомерії ... Нагадує про атомні кошмари і застерігає*” [2, (1, с. 276)].

Для ЩД є характерним вживання постійних епітетів з ознакою чорного кольору: *Пішки було пройдено ці дороги, в хурделицю колись тут ішов, ховаючись від поліцаїв, а перед тим з Полтави здіймали куряву того чорного літа під чорним конвоєм, обдерті кушпелили шляхами ...* [2, (1, с. 390)]. Це чорне в переносному значенні є складником фразеологізмів: ... *чиясь чорна рука це спрямовує* [4, (3, с. 175)]; *Кажуть, і під час війни у них не було ні квіслінгів та відступників, ні чорного ринку* [4, (3, с. 65)]. У деяких випадках негативне значення лексеми чорний підсилюється, вказуючи на злочинний, злісний, небезпечний моменти: *Ні, то чорне сонце Чорнобиля – пожежа вирує ...* [4, (3, с. 95)]; *Тільки не сподівались бачити прекрасну її під чорною зорею Чорнобиля. Хай би хоч діти побачили чистими ясно-блакитними її небеса і чистою землею її святу ...* [4, (3, с. 113)]. З цієї ж метою автор використовує ще й найвищий ступінь прикметника: *Нема пояснення цьому найчорнішому злу – злу, націленому в душу народу* [4, (3, с. 71)]. Такі багаті емоційно-експресивні можливості слів на позначення чорного кольору визначені їхнім оточенням у щоденниковому дискурсі, а також здатністю до поєднання.

Аналізуючи мовний матеріал простежуємо, що колірне позначення чорного активніше за все вживається поряд з іншими кольорами, створюючи контраст, надаючи кольоровій картині світу чіткість і визначеність. Залежно від контексту, від оточення вони можуть виступати як кольоро– чи світлопозначення, містити в собі як негативне, так і позитивне додаткове значення або бути емоційно нейтральним, описовим. Білі птахи й білі тварини у багатьох народів, в тому числі і в українського, вважаються священними. В УЩД найчастіше трапляється словосполучення *білий кінь*, в якому кольоратив репрезентує конотативне значення “красивий, вишуканий”, навпаки чорний ворон – негативне і репрезентує “царство мертвих і смерть”. Зазвичай він передбачає смерть й інші нещастя: напад ворогів, звістка про загибель сина. Особлива увага приділяється звичці воронів викльовувати очі біля мертвих: *Білий чийсь кінь застиг по той бік озера в позі сумовитій. На вершкунку верболізів ворон сидить самотній, темний, як пророк* [4, (3, с. 35)].

Білий створює лексичну опозицію до колороназви чорний. Семантика назв білого кольору в УЩД визначається народнопоетичними традиціями, в основі яких лежить архетипове значення самого кольору. Білий колір завжди втілював чистоту, непорочність, святість, що знаходить вияв і в аналізованому дискурсі: *Надворі теж Святвечір: тихо падає сніг, білий, чистий ...* [4, (3, с. 128)]; *Маємо душі свої берегти від дріб'язку, від ерозії, від усього, що не є творчістю, людяністю й чистотою життя* [4, (3, с. 88)]; *Іван Вирган, прекрасний поет і чистої душі людина ...* [4, (3, с. 128)].

“Великий тлумачний словник української мови” фіксує лише п'ять значень лексеми білий, -а, -е. 1. Який має колір крейди, молока, снігу; світлий. // Уживається як постійний епітет до деяких. // Вимитий випраний; чистий. // Посивілий, сивий, сивоволосий. // Зблідлий, блідий. // Безколірний, безбарвний, прозорий 2. На (у) якому є багато білих плям, вибілених предметів і т. ін. 3. Світлошкірий (про расу). 4. *перен. істор.* Ворожий радянській владі. 5. Уживається як складова частина ботанічних, зоологічних, технічних, хімічних та інших назв, термінів [1, с. 51].

Простежуючи за використанням колороназви білого кольору в ЩД, стверджуємо, що тут повною мірою репрезентується багатство синонімічних-антонімічних відношень кольорових прикметників, їх метафоризація, що сприяє наповненню кольорової картини емоційністю, образністю, експресивністю, одночасно надаючи психологічну оцінку. Вживання контрастних кольоративів у своїй палітрі (білий-чорний) є характерним для ЩД. Його автор досягає графічної точності в описі об'єктів. Колороназви з семантикою *білий* вживаються:

а) для опису явищ природи, пейзажу: *Білий сніг, могутні дуби – і простір, простір ...* [4, (3, с. 45)]; *Білі берези – високі, високі. За все дитинство я не бачив берези – не було їх у нас* [4, (3, с. 69)]; *Червень, весь південь кипить білим цвітом акацій* [2, (1, с. 355)]; *Біла ніч. І повертаємось до Києва. З чистої землі, де легко було дихати ...* [3, (2, с. 190)].

б) архітектурних споруд, храмів: *В Рундале – це його літній палац. Білий, сонячний, аж ластівки його полюбили – обліпили гніздами всі його сяючі фасади. Всередині – море художнього смаку. Білий зал, золотий ...* [4, (3, с. 111)];

в) шкіри людини, її волосся, обличчя: *У Довженка живі, блискучі завжди, невеликі очі, моложаве лице і швидка енергійна мова сільського жартуна. Над чолом рідкувата, із срібного ниття корона волосся, біла, чиста, аж сяюча ...* [2, (1, с. 157)]; *Батько – зарослий, з запалом ротом, очі глибоко всажені, в остекленій задумі. Низ обличчя освітлений, обгорілий, а чоло біле, чисте – видно, не скидає все літо капелюха* [2, (1, с. 386)];

г) блідий (у значенні позбавлений рум'янцю, безкровний) виконує в палітрі образу не лише описову функцію, але слугує засобом розкриття психофізичного стану героїв: *Ояр був смертельно блідий і весь і весь час ніби сполоханий – раз у раз тулився до мене і навіть тремтів* [4, (3, с. 6)].

Бліде обличчя героїв є передусім ознакою фізичної недуги: *Було сьогодні кілька відвідувачів. Один пенсіонер – графоман. Другий – інженер-конструктор. Блідий, хворий, з трагічними очима ...* [2, (1, с. 400)];

г) складових частин ботанічних назв: *Гречки біліють* [4, (3, с. 24)]; *Наді мною по дроту висять грона білого, налитого сонцем винограду ...* [2, (1, с. 394)].

Як правило, для ЩД є характерним створення пейзажу, адресант представляє виразну картину, насичену фарбами, не обмежується вживанням одного кольору, а поєднує декілька кольорів, в експресії – життя природи, чудесної, спокійної і бездумної. Білий колір асоціюється перед усім з чистотою, легкістю, свіжістю, надаючи пейзажній замальовці радісний відтінок: *Їдемо на Каховку, ніч світла, поля білі, дерева понад шляхом стоять, мов кристалаві, – вони в суцільній обледенілості* [4, (3, с. 9)]. Назви білого кольору входять до складу колірних антитез білий – чорний, які посилюють експресивність створених образів. Ця риса колірної картини світу притаманна для УЩД: *У білій імлі тоне на узліссі Маркіяні хутірець. На озерах ледь мріють крізь віхолу темні постаті рибалок* [4, (3, с. 126)]. В українському щоденниковому дискурсі через кольорове уявлення репрезентується зміна пір року, дня, передається зміну емоційного настрою, обстановки: *Знову ніч світла, блакитна, де-не-де вогник поблисне далеко просторах, місяць над степом високий ...* [4, (3, с. 10)].

Використовуючи назви білого кольору для позначення забарвлення волосся або тіла людини актуалізуються позитивні конотативні семи “гарний, вродливий”, оскільки у давній стандарт краси людини неодмінно входило біле обличчя, біле чоло, білі руки, біле тіло. Ці сполуки у ЩД набули статусу фольклорних і трансформуються в авторськомовленні: *Молодий чиновник з виду якийсь молочний, білявий, обличчя біле, розповніле рано і очі яксь молочні, безбарвні ...* [2, (1, с. 359)]; *І яку щедру та світлу душу треба було мати, щоб усі терни життя перейти і не озлобитись, не ожорсточитись ...* [4, (3, с. 64)]. Зауважимо, що тут автор ЩД використовує білий колір у значенні “чистий”. Варто відзначити, що білий колір традиційно є означенням початку життя, початку світу: *Світлий, сонячний день, музика, привітні людські обличчя* [4, (3, с. 19)].

Отже, більшість слів, на позначення білого кольору, вживаються у прямому значенні, проте можна з впевненістю говорити про ситуативність, про вплив контексту на семантику колороназв. Кольорове визначення у цілому ряді випадків набуває переносного, символічного значення, виражаючи, залежно від контексту, страх, тугу і без-

вихідність смерті; іноді радість і світло молодості, ніжної краси; а ще невинність.

Домінуючим способом відтворення семантики сенсоризмів в українському щоденниковому дискурсі є добір часткових (асиметричних) еквівалентів. Уявлення про світ і колір формується у людини на основі багаторічного життєвого досвіду. Як відомо, у природі немає кольору як такого, є лише світлові хвилі, які впливають на зорові рецептори людини і, після переробки їх відповідними механізмами мозку, викликають у нас відчуття кольору та відкладаються у ментальній системі через певну систему кольорових образів. Людина – істота, яка думає, постійно намагається розгадати смисл кольору, його значення, зміст скритої в ньому інформації, його мову. Для українців білий колір є кольором чистоти, невинності, урочистості. Меншає словесних образів пов'язані з культурно закріпленими емоційними станами і ситуаціями, тісно пов'язані з етнічним кольоровим менталітетом. Враховуючи авторську специфіку усвідомлення кольорової ознаки як такої, істотно змінюється традиційний механізм сприйняття кольору: він перестає бути заданим, очевидною властивістю об'єкту, а ніби постійно “відкривається заново”, демонструючи особливу гнучкість, активність, схильність до метаморфозів і непередбачуваність.

Таким чином, організована аксіологічна модель “чорний-білий” становить особливу форму пізнавальної діяльності людини, виконує функції репрезентації у культурній парадигмі й аксіосфері українського етносу. Концепт чорного, на відміну від білого кольору, містить тривожну та навіть негативну конотацію. Висока частотність уживання чорно-білих кольорових сенсоризмів у структурі ЩД слугує тим семантичним знаменником, до якого можна звести мовну картину світу, що уособлює автор. Аксіологічна модель “чорний-білий” віддзеркалює основні світоглядницькі принципи автора, окреслює національну картину світу. Ця модель як на рівні складу, так і на рівні структури, так і на рівні синтагматичних зв'язків компонентів виявляє виразну естетичну і аксіологічну заданість. У ЩД вона становить аксіологічну опозицію мовних картин світу, оскільки саме на основі чуттєвої інформації про світ відбувається концептуалізація дійсності на площині української мови. Сенсорні мовні одиниці є ізоморфними, вербалізація яких, звичайно, здійснюється згідно з етномовними парадигматичними принципами.

Література:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови /уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2004. – 1440 с.
2. Гончар Олександр Щоденники : у 3-х / О. Т. Гончар; [Упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар]. – К. : Веселка, 2002-2004. – Т. 1 (1943-1967) – 455 с.
3. Гончар О. Т. Щоденники : У 3-х т. : Т. 2 (1968-1983) / Упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар. – К. : Веселка, 2003. – 607 с.
4. Гончар О. Т. Щоденники : У 3-х т. : Т. 3 (1984-1995) / Упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар. – К. : Веселка, 2004. – 606 с.
5. Красных В. В. “Свой” среди “чужих” : миф или реальность? – М. : ИТДГК “Гнозис”, 2003. – 375 с.
6. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія. // Селіванова Олена Олександрівна. – Полтава : Довкілля. – К., 2010. – 844 с.
7. Сорока Петро. Душа при свічці (Діаріюш Федора Жученка). – Тернопіль : Джура, 2002. – 160 с.
8. Сорока Петро. Рік подвійних райдуг. Денники 2002 року. – Тернопіль : Джура, 2003. – 132 с.
9. Фромм Э. Психологический анализ и этика : Пер. с англ. /Эрих Фромм. – М. : Республика, 1993. – 415 с.